

DOKTOR ABDÜLHAK ADNAN ADIVAR

1882-1955

M. Cavid Baysun

Doktor Abdülhak Adnan Bey'in vefatiyle memleketimiz ciddi bir âlim, güzide bir mütefekkir, dürüst bir devlet adamı, bir «insan-ı kâmil» kaybetmiştir. Kendisini yakından tanıyanlar kadar, mevcudiyetini yalnız ilmi ve siyasi faaliyetleri sayesinde bilenlerin bu ziya'dan duydukları elem gün geçtikçe daha mânalı bir mahiyet kesbediyor ve bıraktığı boşluk daha derinden his olunuyor. *Tarih Dergisi*, kıymetli yazılarına tahsis ettiği bu sahifalarda onun fâni âleme vedâından bahsetmenin ızırabı içindedir.

Üstadımızın hayatı ve ilmi çalışmalarına dâir, vefatından beri geçen zaman zarfında bir hayli yazı intişar etti¹. Hizmetleri tarihe mal olan bu mühim şahsiyet ileride şüphesiz çok geniş olarak tetkik edilecek, müstakbel nesillere onun hakikî değeri en doğru bir şekilde intikal ettirilecektir. Bu küçük yazı öyle büyük bir iddia ile değil, yanı başında tilmiz gibi çalışanlardan birinin hocaya karşı beslediği saygı ve hayranlığı ifade etmek, o muhterem varlığın hatırasını tebcil eylemek gayesile kaleme alınmış, binâenaleyh Adnan Bey'in şahsına ve ecdadına âit bir takım notlardan, bâzı hatıralardan ibaret kalmıştır.

Abdülhak Adnan Bey'in menşei XVI-XVII asrın mümtaz bir siması olup halk arasında Üsküdârî Aziz Mahmud Efendi adıyla iştihar eden meşayihden ve sâdât-ı haseniyeden Seyyid Mahmud Hüdâî Efendi'ye varır². Mensup olduğu Mektubî-zâde âilesi, hemen

¹ Bu yazılardan bilhassa bak: Reşid Rahmeti Arat, *Doktor Adnan Adıvar, Oriens*, VIII, numara 1. Leiden 1955; Ahmed Ateş, *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar, İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1955.

² Aziz Mahmud Efendi Anadolu'da Seferihisar'da dünyaya gelmiş, medrese

bütün efradı ilmiye tarikından yetişmiş zatlardan mürekkep olan ve kendilerine «zâdegân-ı ilmiye», denilen ailelerden biridir. Adnan Bey'in büyük babası İstanbul payelilerinden Evkaf-ı Hümayun müfettişi Abdülaziz Efendi (vefatı cumadelulâ 1279), Mustafa İzzet Efendi'nin oğludur³. Encümen-i Dâniş'in âzay-ı dahiliyesinden olan Aziz Efendi⁴, Süleyman Sadeddin Efendi'nin *Devha-i Meşayih*'ine (Ataulah Efendi'den Kadı-zâde Tahir Efendi'ye kadar) zeyil yazmış, bir *Osmanlı tarihi* ile *Şekayik-ı nu'maniye* ve *zeyilleri*'nin telhisine başlamış idi⁵. Bu iki eseri itmama muvaffak olamadığını sanıyorum.

tahsilini mütekip müderrislikte ve kadılıkta bulunduktan sonra tasavvuf yoluna ihtiyar ederek, Bursa'da Üftade Efendi'ye intisap eylemiştir (Atâi, *Zeyl-i Şekayik*, İstanbul 1268, sahife 76). Hulvî Efendi (*Lemezât*, Türkçe yazma, hususî nüsha), onun Aksaray nebahisinden Koçhisar'da doğduğunu ve babasının Bedreddin ismini taşıdığını söyler. Müteaddit eserlere, ezümle Hüdaf mahlâsile yazdığı şiirlerden mürekkep matbu' bir divana mâlik olan Aziz Mahmud Efendi pek mâruf tekke ve esmiinin yanındaki türbede medfundur (Ayvansarayî Hüseyin, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul 1281, II, sahife 195 v.dd., Mehmed Raif, *Mirat-ı İstanbul*, İstanbul 1314, sahife 68 v.dd.).

³ Teracim-i ahval kitaplarında ve ilmiye defterlerinde ve devlet salnamelerinde Mektubî-zâde'lerden müteaddit ilmiye ricaline rastlamaktayız. Bunlardan Doktor Adnan Bey'in usulü olanlar Mustafa İzzet Efendi'ye bağlanmakta, nitekim Abdülaziz Efendi eserlerinin mukaddimesinde kendisini «Mektubî İzzet-zâde Aziz» diye göstermektedir. Şeyhülislâm Dürrî-zâde elhae Mustafa Efendi'nin mektubçusu Abdurrahim Efendi'nin oğlu, İstanbul payelilerinden Ali Rıza Efendi ve onun oğlu İstanbul kadısı Şemseddin Mehmed Efendi ile torunu müderrisinden Sadreddin Mehmed Efendi (Hüdaf dergâhı şeyhi Ruşen Efendi damadı) da Mektubî-zâde künyesinde. Bu iki kol eğer birbirine bağlı ise, Mektubî-zâdelik, Abdurrahim Efendi'ye nisbetten ieri gelir demektir. Bunlardan başka İzmir mollası İken tebdil-i tarik ederek mülkiyeye intisap eden ve bu yoldan yükselerek vezaretle İzmir ve Cezayir-i Bahr-i Sofid valiliklerinde bulunan bir de Mektubî-zâde Osman Raşid Paşa vardır (Bu hususta bak. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, 169 v.d, 340, 468, 555).

⁴ Meselâ bak. *Salname-i Devlet-i aliyge-i osmaniyye*, 1264, sahife 48; Abdülaziz Efendi, Osmanlı tarihinin mukaddemesinde, bu yolda bir eser telif etmek meselesi Encümen-i Dâniş'te bahis mevzuu olduğu zaman bazı zatlar tarafından bu için kendisine verildiğini kaydediyor.

⁵ Abdülaziz Efendi, *Devha-i Meşayih* için Ayıntabi Münib Efendi tarafından yazılan iki zeyile Süleyman Faik Efendi'nin kaleme aldığı zeylin bâzı a'raz ile muallal olduğu ileri sürülerek yeni bir zeyil hazırlanması için kendisine telkin edildiğini bu eserin mukaddimesinde belirtmiştir. (Küçük kıt'a'da 87 varaktan ibaret mezkûr zeylin nüshası için bak: Üniversite kütüphanesi TY. nr. 3829 Birinci cild içinde bulunan *Şekayik ve zeyilleri* hülâsası ile muhtasar

Abdülaziz Efendi'nin oğlu⁶ ve Abdülhak Adnan Bey'in babası Mektubî-zâde Ahmed Behaf Efendi de ecdadı gibi ilmiye ricalinden bir zat idi; 1242'de müderris ve İstanbul Bab mahkemesi başkâtibi, daha sonra İstanbul kadılığı vekayı kâtibi olmuş⁷, bir müddet Gelibolu sancağı nâibliğinde, müteakiben Evkaf-ı Hümayun kassamlığında bulunup, nihayet 1305 de Haremeyn payesini ihraz ederek Evkaf müfettişliği müsteşarlığına getirilmiş idi⁸.

Behaf Efendi 1294 senesinde Efgan Emiri Şir Ali Han nezdine Sultan Abdülhamid II. tarafından elçi gönderilen Ahmed Hulûşî Efendi (Şirvanî-zâde biraderi) ile birlikte ve sır kâtibi olarak Kâbil'e gitmiş, onun bu elçiliğine dair yazdığı *Sefaretname*'nin müsveddelerini ricamız üzerine Doktor Adnan Bey bize tevdi edip dergimizde intişarına müsaade eylemiştir⁹.

Abdülhak Adnan Bey babasının memuriyet icabı olarak bulunduğu Gelibolu'da 1300 (1882) senesinde dünyaya geldi¹⁰; İstanbul'da Sofular'da Kırım Hoca'nın mahalle mektebini bitirdikten ve bir sene Aksaray'da Hamdi Bey'in Medrese-i edebiyesinde bulunduktan sonra bir müddet Nümune-i terakki mektebine devam etti¹¹ ve lise tahsilini «Dersaadet Mekteb-i İdâdisi»'nde parlak bir surette tamamladı. Sınıf geçme ve bitirme imtihanlarında birinci çıkan Adnan Bey «tevzi-i mükâfat» merasimlerinde birçok defalar altun saat aldığı anlatmış idi. Hocalarından biri, bu fevkalâde istidatlı gencin, zamanın en râğbette ve büyük istikâller vadeden

Osmanlı tarihi'nin müsveddeleri, aynı kütüphanede TY. nr. 2418 de; bunlardan birincisinin tebyiz edilmiş bir nüshası keza aynı kütüphanede nr. 2456 dadır).

⁶ Abdülaziz Efendi'nin diğer oğlu İstanbul payelilerinden Evkaf-ı Hümayun müfettişi İzzet Mehmed Efendi olup vefatı 1296 dadır. İlmîye ricalini gösteren defterlerden birinde (hususî kütüphane) 1287 tarihinde Hâmîse-i Süleymaniye müderrisi olarak görünen «Mektubî-zâde Abdülaziz Efendi-zâde Mehmed Nâfi» Efendi'nin kayıtlı olduğunu söyleyelim.

⁷ *Salname-i Devlet-i aliyge-i osmaniyye*, 1292, sahife 79, 1294, sahife 164.

⁸ *Salname-i Devlet-i aliyge-i osmaniyye*, 1294, sahife 166, 1301, sahife 148, 1307, sahife 83, 186.

⁹ *Şirvanî-zâde Ahmed Hulûşî Efendi'nin Efganistan elçiliğine ait vesikalar*, Tarih Dergisi, İstanbul 1958, IV, sayı 7.

¹⁰ Behaf Efendi'nin bir oğlu da İstanbul payelilerinden Mektubî-zâde Mehmed Subhi Efendi'dir (*İlmîye salnamesi*, İstanbul 1334, sahife 61).

¹¹ Bu hususta daha fazla bilgi edilmek için Profesör Ahmed Ateş tarafından, üstadın makaleleri esas tutulmak üzere hazırlanan ve yukarıda işaret edilen makaleye müraعات lâzımdır.

bir tahsil müessesesine, Mekteb-i Mülkiye-i şahane'ye girmesi için teklifte bulunmuş, fakat o, «ben doktor olacağım» diyerek, bu teklifi red ile Tıbbiye mülkiyesine yazılmıştır.

Adnan Bey bir taraftan tıp tahsil ederken bir taraftan da matbuat hayatına atıldı ve muhtelif gazetelerde çalıştı. Kendisinin, o zamanın sansür tazyiki altındaki tehlikeli matbuat âlemi hakkında çok dikkate şayan hatıraları vardı. İbret verici birer ders gibi anlattığı bu hatıralarından, mutlakiyetin fikir sahasını ne kesif bir cehalet karanlığına boğmağa çalıştığını anlıyorduk.

Tıbbiye mülkiyesindeki tedrisatı pek kifayetsiz bulan Adnan Bey, 1905 de bu mektebi bitirdikten sonra Almanya'ya kaçtı; tahsilini ikmal etmek üzere Berlin'de iç hastalıkları müteahhisi meşhur profesör Friedrich Kraus'un talebesi oldu, ve müteakiben, ilminden başka zerafetini de takdir ettiği bu değerli zat tarafından asistanlığa tayin edildi; meşrutiyetin ilânını müteakip, 1909 da İstanbul'a, çok iyi yetişmiş bir hekim olarak, döndü.

Adnan Bey bir müddet Tıp Fakültesi seririyat şefliğinde bulunduktan sonra Fakültenin müdürlüğüne getirildi¹²; aynı zamanda müderris muâvini sıfatıyla emraz-ı umumiye tedris etti. İlim kudretinin yanı sıra teşkilâtçılıkta büyük bir istidada mâlik olan genç Doktor, Fakülte'de çalışmakla beraber Hilâliahmer (Kızılay) cemiyetinde faaliyet göstermiş, 1911 de İtalya'nın Trablusgarb'e tecavüzü üzerine çıkan harpte, bu cemiyetin müfettişi olarak, harp sahasına gitmiş ve avdetinde Hilâliahmer kâtib-i umumiliğine tayin edilmiştir.

Birinci Cihan-harbi içinde Sıhhiye müdir-i umumiliğine getirilen ve ihtiyat zabıtlığı hizmetini binbaşı rütbesiyle ifa eden Doktor Adnan Bey'in askerî vazifesi Sahrâ Sıhhiye Müfettişi-i umumî muavinliği (o zaman müfettişi-i umumî Doktor Süleyman Numan Paşa'dır) idi. Bütün bu yorucu işlere ilâveten onun uhdesinde «Medâris-i ilmiye ve Mekâtib-i vakfiye fahri sıhhiye müfettişi-i umumiliği» gibi bir vazifenin daha bulunduğunu hatırlatmalıyız¹³.

Mütarekenin ilânından sonra yapılan intihabatta Doktor Adnan Bey İstanbul mebusu seçildi; «Misak-ı Milli» yi ilân etmek suretiyle tarihe intikal ettiğini bildiğimiz son Osmanlı Meclis-i mebusanı İstanbul'un müttefikler tarafından işgali üzerine dağıldıktan sonra

¹² Rıza Tahsin, *Mir'at-ı mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul 1928, I, sahife 119.

¹³ *İlmiye sâlnamesi*, sahife 186.

eşi Halide Edib Hanım ile birlikte Anadolu'ya iltihak etti. Adnan Bey bu tehlikeli işte muvaffak olmak için ilmiye kisvesine girerek, yâni cübbe giyip sarık sararak Üsküdar'a geçmiş, iki üç gün kadar orada kalıp seyahatine devam etmiş idi. Vaktiyle maiyyetinde çalışan bir yurddaşın kendisini, sivillere mahsus kundurasından tanıdığını, fakat müttefik makamlara ihbar suretiyle ihanet etmediğini, bu satırları yazana bizzat Adnan Bey anlatmıştır.

Birinci Meclise, ilk iştirâk edenlerden biri olup, Büyük Millet Meclisi hükümetinin «Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaie» vekâletine getirilen, ikinci içtima senesinde ise Meclisin ikinci reisliğine seçilen Doktor Adnan Bey, büyük zafere kadar bu mühim vazifeyi zatına has dirayetle ifa etti. Zaferden sonra, elçilikler henüz Ankara'ya nakledilmediği için yabancı devletlerle münasebet bakımından büyük bir ehemmiyet arzeden İstanbul'a, Hariciye Vekâleti murahhaslığına tayin edildi. O sırada Hilâfet'in henüz mevcut bulunduğu gözönünde tutulursa böyle bir vazifenin nezaketi daha iyi anlaşılır. Geniş tecrübe ve ihatası, yüksek liyakati sayesinde bu mühim işi nasıl muvaffakiyetle başardığını burada tekrara hacet yoktur.

Doktor Adnan Bey 1926 dan 1939 a kadar, bâzı sebepler yüzünden siyasi faaliyetten çekildi ve eşi ile birlikte Avrupa'ya giderek büsbütün yeni bir hayat geçirdi. Bu ihtiyarî gurbet yıllarında o kendisini tamamen ilme vermiş, büyük medeniyet merkezlerinin çalışma imkânlarından faydalanarak ilim tarihi ile uğraşmıştır. Bu arada kendisinin on sene kadar da Paris'de École des Langues Orientales vivantes'da hocalık ettiği de malumdur (1929- 1939). Üstadın ilim tarihi üzerindeki uzun tetkikleri bilgisine yeni ufuklar açmakla kalmamış, memleketimiz irfanına ikâ mühim eser vermesine vesile teşkil eylemiştir¹⁴.

Bir gün Beyoğlu kitabçılarında *La Science chez les turcs ottomans* adlı bir küçük kitap geldi. Üzerinde Abdülhak Adnan ismi bulunan bu kitap, Osmanlılarda ilmin tarihini, tarafdırlığa kaçmadan derleyip topluyor, XV-XIX asırlarda riyazî ve tabii ilimler ile tıbbın Osmanlı devrinde nasıl bir inkişaf gösterdiğini anlatıyordu¹⁵.

¹⁴ Paris'de basılan bu kitap bilâhare 1940 da türkçe ve çok daha mufassal olarak *Osmanlı türklerinde ilim ünvanile İstanbul'da da neşredilmiştir*.

¹⁵ Bu eserlerden biri *Tarih boyunca İlim ve Din* adını taşıyan iki ciltten

Doktor Adnan Bey'i yalnız siyasi faaliyeti bakımından tanıyanların bu eser dolayısı ile ne derin bir hayrete düştüklerini ve onu ne büyük bir alâka ile okuduklarını hatırlıyorum.

Çok geçmeden kendisini aramızda bulduk. Merhum Rektör Cemil Bilsel'in reisliğinde, galiba Fatih ve İstanbul hakkında bir mevzuun müzakeresi için yapılan bir içtimaa, Adnan Bey de davet edilmişti. 25 sene önce ilk defa Ordu'da gördüğüm ve belki de hitabına mazhar olduğum genç doktorun yerine saçları bembeyaz, kaameti biraz inhina peyda etmiş, fakat hayatiyetini tamamiyle muhafaza etmiş bir âlimle karşılaşıyordum¹⁶.

Adnan Bey, meclise iştirâk eden ilim adamlarının muhtelif mutalealarını sabır ile dinledikten ve «onu ben de biraz biliyorum» gibi bir başlangıç yaptıktan sonra, bir takım belâgat oyunlarına tenezzül etmeden izahat vermeğe başladı. Sözleri bir meselenin nasıl vaz' edileceğini ve her türlü tereddüdlere ber-teraf edecek surette nasıl isbat edileceği hususunda bir küçük ders olabilirdi.

Kendisini İslâm Ansiklopedisi'nin neşri vazifesini üzerine aldığı zaman daha iyi tanıdık. Maarif Vekâleti, Edebiyat Fakültesi mensuplarının yardımı ile bu mühim eseri tercüme, tadil ve telif olarak neşre karar vermiş ve başına Doktor Adnan Bey'i getirmişti ki, bundan daha isabetli bir tayin olamazdı. Fransızca, almanca ve ingilizce başta olmak üzere birçok diller bilen, çok güzel türkçe yazan ve dimağı müsbet ilimlerle yuğrulmuş bulunan âlim ve mütefekkir Adnan Bey, hemen ölümüne kadar, bu inandığı işin duraklamadan yürümesini te'mine muvaffak olacaktı. Hergün öğleden sonra saat ikide vazifesi başına gelip geç vakitlere kadar yorulmadan çalıştığını gördüğümüz üstad, bir taraftan müellifler tarafından gönderilen yazıları, arkadaşlarıyla birlikte okur, daima isabetli olan fikirlerini açıklar, bu mesai dışında da Ansiklopedi'ye ve yevmi gazetelere makale hazırlardı¹⁷. Gazete ma-

kalelerden bir kısmı kitap hâline konulmuş olmakla beraber çoğunun gazete sayfalarında kalmış olması büyük bir noksandır. Okuyucuyu yüksek bir kültür seviyesine doğru götüren bu yazıların daha çok zamanlar istifade ile okunacağına şüphe etmiyoruz. Bunların bir arada neşrini te'min edecek bir müessese memleketimizin irfanına hakiki bir hizmette bulunmuş olur ve şüphesiz hayır ile yâd edilir.

İslâm Ansiklopedisi bürosunda ve Türkiyat Enstitüsü'nde (bu iki müessese aynı bina içindedir) uzun seneler onun meclisinde bulunmak fırsatına nail olduk. Çok okumuş ve çok düşünmüş, son devirlerin en mühim vekayisine karışmış bir zâtın meclisinde bulunmak ne demek olduğunu bu sayede öğrendik. Dâima ilim mevzularında kalmayı tercih eden Adnan Bey bâzan hatıratından da bahsederdi. Yukarıda belirttiğim gibi onun pek zengin mahfuzatı vardı; bunları kaleme alsaydı meçhûl kalmış nice noktalar aydınlanır, yanlış bildiklerimiz tashih edilmiş olurdu. Münasebet getirip böyle bir bahis açtığımız zaman, Adnan Bey kaçamaklı sözlerle işi geçişdirir, hatırat yazmaktan hoşlanmadığını belli ederdi. Halbuki o mânidar ifade tarzı ve o fikir dürüstlüğü ile yazılacak hatıralar son devirlerin tarihi için ne paha biçilmez bir vesika olurdu.

1943 te geçirdiği infarctus Doktor Adnan Bey'i iyi sarsmakla beraber, çalışmalarında sekteye uğratmadı. Hastalığı atlattıktan sonra yine Ansiklopedi bürosuna gelerek makaleleri gözden geçiriyor, aslâ za'f eseri göstermiyen dimağı yine ilmi mes'elelerde muhitine hakikat yolunu göstermekte devam ediyordu. Fakat hasta olduğunu vakit vakit kalb ağrılarıyla kıvrınmasından, vücudünün gittikçe tahammülünü kaybetmesinden anlıyorduk. Türkiyat Enstitüsü'nün sekiz on basamaktan ibaret merdivenini zahmetle çıkan ve bir müddet dinlenmeden işine başlayamıyan o kıy-

metrekkeptir. Birinci cildi, iptidadan Ondokuzuncu asıra kadar, ikinci cildi on-dokuzuncu ve yirincinci asırlar olmak üzere, 1944'te İstanbul'da Remzi kitabevi tarafından basılmıştır. Muhtevasının küçük bir hülâsası için bak: Ahmed Ateş, *Aynı eser*, sahife 105 v. d.

¹⁶ Adnan Bey'in, Avrupa'dan döndükten sonraki ilmi faaliyeti, üniversite muhiti ile teması, Şark tetkikleri cemiyetindeki rolü hakkında bak., Reşid Rahmeti Arat, *Aynı makale*.

¹⁷ İslâm Ansiklopedisi'ndeki makaleleri arasında bilhassa şunları zikretme-

liyiz: *Ebûlkasım Zehrâvi, Fârâbi, Hârîzmi, İbn Bâcce, İbrahim Hakkı Paşa, İsrakiyân, Kınalı zâde Ali Efendi*.

İstanbul'da intişar eden muhtelif gündelik gazetelere yazdığı makalelerin bir kısmı üç cild halinde toplanmıştır; bu eserlerin isimleri ve neşir tarihlerini kaydediyoruz: *Bilgi Cumhuriyeti haberleri, Tasvir neşriyatı, İstanbul 1945; Dur, düşün, İstanbul, Ahmet Halit kitabevi, 1950; Hakikat peşinde emeklemeler, İstanbul 1954. Doktor Adnan Bey'in diğer eserleri için bak., Ahmet Ateş, Adı geçen makale*.

metli varlığın, ancak inandığı bir gayenin tahakkukunu gözüyle görmek arzusundan kuvvet aldığı aşikârdı.

Adnan Bey 1946 da İstanbul'dan milletvekili intihap edildiği ve bu yeni vazifesi dolayısıyla vaktinin bir kısmını Ankara'da geçirmeğe mecbur kaldığı halde Ansiklopedi çalışmalarını bırakmadı; ilmî mesaisini siyasî vazifesiyle birlikte yürütmek kudretini o vaktinden evvel çöken vücut bilmem nasıl bulabiliyordu?

1950 de milletvekilliğinden ayrılan üstad, mezkûr tarihten vefatına kadar, kendini tamamen İslâm Ansiklopedisi'ne yazılarına hasretti. Bu satırları yazanın kendisiyle en yakın teması da işte son beş sene içinde oldu. 1949 da çıkmağa başlayan *Tarih Dergisi* ile yakından alâkalandığı, o kadar işi arasında lütfedip dergi için yazılar hazırladığını minnetle yâd ederiz. Adnan Bey bu devrede, her zaman olduğu gibi, genç müelliflere teşvik edici irşatlarla yol gösterdi ve icabında en ciddi tenkidlerde bulunmaktan çekinmedi. Sözlerinin samimiyetine iman ettiğimiz için efendice yaptığı itirazları birer ders olarak kabûl ediyor, onun beğenmeyeceği bir fikre veya bir yazış tarzına dergide yer vermemeği âdeta vazife biliyorduk. Arada bazan nokta-i nazar ihtilâfına düşüldüğü de olurdu. İştirâk etmediği bir fikirde samimî isek onu mûsamaha ile hattâ sebatkârlığımızdan dolayı takdir ile karşıladığını, ancak dönemlikten ve riyadan nefret ettiğini bilirdik.

Tarih Dergisi, Doktor Adnan Adıvar'ın, üç makalesiyle ebediyen iftihar edecektir¹⁸. Bu makalelerden ikincisi ve en uzun olan *Bizans'da Yüksek Mektebler*'i nasıl hazırladığını görmek bize onun bir mevzu üzerindeki çalışma tarzını, anlayış kudretini ve terkip kabiliyetini yakından takip eylemek imkânını vermiştir. Adnan Bey, Türkiyat Enstitüsü'nün bazan okuma salonunda, bazan başka bir odasında mütalâa ettiği cildlerden çıkardığı notları küçük bir cep defterine kaydetmekle iktifa eder, uzun uzun nakiller yapmağa lüzum görmezdi; çünkü o kitap sahifelerini mihanikî bir surette istinsah etmiyor, okuduklarını kafasına hülâsa eylemek melekesine sahip bulunuyordu. Bir mes'elenin mâhiyetine lâyıkıyla nufûz etmeden, ona dâir kayıtların olduğu gibi nakledildiğini

¹⁸ *Tarih ve Bigoğrafya*, *Tarih Dergisi*, 1952, II, sayı 3-4, *Bizans'da Yüksek Mektebler*, *Tarih Dergisi*, 1953, V, sayı 8; *İstanbul'un fethi sırasında Bizans ve Türk kültür vaziyeti*, *Tarih Dergisi*, 1954, VI, sayı 9.

DR. ABDÜLHAK ADNAN ADIVAR
1892 - 1955

gördüğü zaman hemen müdahale etmekten kendini alamıyan, hattâ genç arkadaşları belli belirsiz imtihandan geçiren o hakikî hoca için, notlar tamam olduktan sonra mevzuu kaleme almak gayet kolay olurdu; zira mevzuun müsveddesi zihinde yapılmış ve onu kâğıd üstüne geçirmekten başka iş kalmamış idi.

1954 den itibaren Doktor Adnan Bey'in öteden beri şikâyet ettiği uykusuzluk arttı, kullandığı ilâçlar tesir edemez oldu; biraz dalabilmek için gece geç vakitlere kadar kitap okuyor, evine cild cild kitaplar aldırıyordu. Tevfik Fikret Bey'in, hâfızam beni yanıltmıyorsa, bir mevkufiyet gecesinde söylediği:

Bu şeb çille-i gam neden dolmıyor
Sabah olmuyor olmuyor olmuyor

beytini sık sık tekrarlamayı adet edinmiş, kuvvetten düşmekte olduğu da gözle görünür bir dereceye gelmişti.

Sonuna varmak için sabırsızlandığı İslâm Ansiklopedi'sini ancak yarılıyabilmiş ve şimdi onun kendisinden sonra da yürüyebilmesini te'min telâşına düşmüş idi. Bu gayretle nasıl çalıştığını, ne emekler sarfettiğini yakın mesaf arkadaşları, ömürleri boyunca hatırlayacaklardır.

İslâm Ansiklopedisi'nde faal bir surette çalışamıyan ve ancak çalışanları görmek suretiyle inşirah duyan üstad, yürümeğe güçlükte muktedir olduğu günlerde bile, bizi bırakmamağa gayret etti. Ancak, sür'atle ilerliyen o hâin hastalık yüzünden hastahaneye gitmek zorunda kalınca, İslâm Ansiklopedisi Bürosu ve Türikiyat Enstitüsü onun aziz varlığından mahrum kalmanın acısını duydu. Kendisine candan bağlı olanlar ile büyük doktorların gösterdikleri her türlü ihtimama rağmen hastalık vehamet kesp ediyor, evine döndüğü zaman artık tamamen bitgin zamanlarında bile uzanmaktan hoşlanmadığı yatağa düşmüş bulunuyordu.

Ölümünden iki üç gün kadar önce onu vücudü tamamen erimiş bitmiş bir halde gördüm; maamafih muhakemesi bütün cevvaliyetini muhafaza ediyor ve adım adım yaklaşan ölüme rağmen dimâğının yine her zamanki mevzularla meşgul olacak bir kudrette bulunduğu görülüyordu. Hayat ile ölümün aynı cisimde içtimasını gösteren bu müdhîş manzarayı hafızadan silmek mümkün değildir.

Mukadder âkibetten birgün evvel son makalesini imlâ edecek

derecede muhakemesine sahip olan o büyük zekâ, nihayet 1 Temmuz 1955 Cuma günü İstanbul'da Koska sçmünde, Haznedar sokağındaki evinde, en küçük bir zahmet çekmeden, dünyaya gözlerini kapadı. Ertesi gün, Bayezid camii, Üniversite civarı ve Merkezefendi kabristanı, hafif yağışlı ve mağmum bir hava içinde, kendisini seven, sayan ve takdir eden büyük bir insan kütlesiyle kaynaştı. Doktor Abdülhak Adnan Bey'i, resmî cenaze merasimlerinin soğuk âlâyişinden uzak bir yakınlık ve saygı duygusu ile ebediyete teşyi' ettik.